בועז זיסו ואמיר גנור

כתובת 'קרבן' על גלוסקמה מירושלים

בראשית שנת 2005 פרצו שודדי עתיקות מערת קבורה משלהי תקופת הבית השני במדרונות שלוחה היורדת מהר הצופים לכיוון צפון־מזרח, מדרום לכפר עיסוויה (בין נ"צ 1337–1737 לנ"צ 1335–1740).[1] במערה נמצאו ארבע גלוסקמות: שלוש מהן חלקות, ללא כל עיטור או כתובת, ואחת מעוטרת בדגם ורדות ומעגלים מגולפים שנצבעו אדום (מידותיה בסנטימטרים: אורך 74, רוחב 31, גובה 35.5; איור 1). הגלוסקמה המעוטרת נשתמרה כמעט בשלמותה, פרט לשבר בשפת אחת הדפנות הקצרות – השבר מכוסה פטינה, ומכאן שנוצר לפני זמן רב (איור 2). על דפנות הגלוסקמה נחרתו שלוש כתובות בעברית, והן יוצגו במאמר זה. לגלוסקמה היה מכסה שטוח, ושרדו ממנו כמה שברים גדולים, בהם שבר נושא כתובת נוספת בעברית. שלוש מהכתובות הן שמות, ואילו הכתובת הרביעית היא מסוג כתובות ה'קרבן', שכמותן נתגלו בעבר על שתי גלוסקמות מירושלים.

1 הגישה אל המערה נחסמה על ידי שודדי העתיקות ולא עלה בידינו לבדוק אותה. הגלוסקמות נתפסו מידי החופרים הבלתי חוקיים על ידי מפקחי היחידה למניעת שוד עתיקות ברשות העתיקות, בחודש מאי 2005. בראש השלוחה ובמדרונותיה נתגלו בעבר מערות קבורה שהכילו גלוסקמות, ראו: ע' קלונר, סקר ירושלים: האזור הצפוני־מזרחי, ירושלים תשס"ב, עמ' 124–126; ע' קלונר וב' זיסו, עיר הקברים של ירושלים בימי הבית השני, ירושלים תשס"ג, עמ' 107–109; תודתנו נתונה לחנן אשל, לנילי גרייצר ולרון קהתי על סיועם.

איור 1 (למעלה): חזית הגלוסקמה המעוטרת; כתובת 3 חרותה מתחת לשפת הגלוסקמה (מסומנת בחץ)

איור 2 (למטה): מבט אלכסוני על הגלוסקמה; כתובת 4 חרותה בחלק העליון של הדופן הצרה, ומעל הכתובת נראה השבר בשפה

כתובות הגלוסקמה

- כתובת 1 נחרתה במרכז אחת הדפנות הצרות (הדופן שמימין לחזית הגלוסקמה): **חנזיה**, כלומר: **חנניה** (גובה ממוצע של האותיות כ־12–13 מ״מ; איור 3).
- כתובת 2 נחרתה על שבר של לוח קירטון השייך למכסה הגלוסקמה: **חנזיה ושלום**, כלומר: **חנניה ושלום** (גובה ממוצע של האותיות כ־12–13 מ״מ; איור 4).
- כתובת 3 נחרתה בחזית הגלוסקמה (הדופן הארוכה, המעוטרת) בסמוך לשפה, במרכז: **חנניה ושלום**: כלומר: **חנניה ושלום** (גובה ממוצע של האותיות כ־7 מ״מ; איור 5).
- כתובת 4 נחרתה בחלק העליון של הדופן הצרה הנגדית של הגלוסקמה (הדופן שמשמאל לחזית הגלוסקמה). השפה שבורה, וחלקן העליון של כמה אותיות חסר. וזו לשון הכתובת: **כלאדמבהקרבן**, כלומר: **כל אדם בה קרבן** (גובה ממוצע של האותיות כ־15–17 מ״מ; איורים 6 ו־7).

הכתב של כתובות 1, 2, 4 פורמלי, מהסוג השכיח בכתובות הגלוסקמות מימי הבית השני בירושלים, ויש לתארכו על פי שיקולים פלאוגרפיים לשלהי המאה הראשונה לפסה״נ עד המחצית הראשונה של המאה הראשונה לסה״נ.[2]

2 ח׳ משגב, ׳הכתובות העבריות והארמיות על גלוסקמאות משלהי תקופת הבית השני׳, עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ״א, עמ׳ 16–17.

כתובת 1

איור 3

איור 3: השם חנניה בדופן הצרה השמאלית של הגלוסקמה
איור 4: השמות חנניה ושלום על שבר מכסה הגלוסקמה
איור 5: הגדלה של שפת הגלוסקמה (האזור המסומן בחץ באיור 1) ובה השמות חנניה ושלום
איור 6: הדופן הצרה השמאלית ובה הכתובת 'כל אדם בה קרבן'
איור 7: הגדלת החלק העליון של הדופן הצרה השמאלית והכתובת 'כל אדם בה קרבן'

כתובת 2

איור 4

כתובת 3

איור 5

איור 6

כתובת 4

איור 7

בולט בכתובות אלה השימוש בנו"ן סופית באמצע מילה, ובמ"ם רגילה בסוף מילה. התופעה של שימוש מעורב מעין זה באותיות מוכרת מכתובות הגלוסקמות. לדוגמאות של חוסר הקפדה זו ראו למשל ארבעה מקרים שבהם השם שלום נכתב 'שלומ',[3] וכן לכתיב 'חנזיה',[4] 'בני חננ',[5] 'סריה'[6] והשם מנחם שנכתב על אותה גלוסקמה 'מנחם', 'סנחם', 'מנחמ'.[7]

שמות הנקברים

השם חנניה מופיע בכתובות שלוש פעמים: כשם בודד, בכתובת 1; יחד עם שלום אשתו, בכתובת 2; יחד עם שלום בכתובת 3, באותיות קטנות יותר מאשר כתובת 2, שנחרתו ברווח שבין עיטור החזית לשפת הגלוסקמה.

הופעת שמו של חנניה בלבד בכתובת 1 על דופן הגלוסקמה עשויה לרמוז על שלבי הליקוט: תחילה נאספו עצמותיו של חנניה בגלוסקמה זו, ולאחר ליקוט עצמות שלום אשתו לתוך אותה גלוסקמה נוספה כתובת 2 על המכסה ובה צוינו שמות שניהם. קבורה משותפת של בני זוג באה לידי ביטוי בדברי ר' יהודה (בר אלעאי, מתלמידי ר' עקיבא): 'כל הישן עמו בחייו נקבר עמו במותו'.[8]

ברם מאחר שצורת האותיות בכתובות 1 ו־2 דומה מאוד, אפשר שהן נחרתו על ידי אותו אדם. בהתחשב בכתובת הזעירה 3 שבשפת הגלוסקמה, ייתכן שעצמות חנניה ושלום לוקטו באותו מועד, ושהגלוסקמה הוזמנה מלכתחילה עבור עצמות שניהם. חגי משגב דן בהופעתן של כתובות זעירות מעין אלה, והציע שהן נחרתו בבית המלאכה כדי לציין בעלות על גלוסקמות שהוזמנו מראש.[9] הכתובת הזעירה 3 שונה מבחינה פלאוגרפית מן הכתובות האחרות: האות נו"ן בה מעוגלת, האות שי"ן חסרת זנב, וניכרת הקפדה על הבחנה בין אות סופית לאמצעית. על כן ייתכן שכתובת 3 אכן נחרתה על ידי אדם אחר, אולי בבית המלאכה.

השם חנניה נפוץ באונומסטיקון היהודי של תקופת הבית השני. טל אילן תיעדה 156 אזכורים של השם הזה במקורות הספרותיים והאפיגרפיים מאותה התקופה, לרבות כתובות הגלוסקמות מירושלים.[10] השם מופיע בכתובות הגלוסקמות בצורות מגוונות בארמית/עברית: 'חנזיה' (ארבע

3 T. Ilan, *Lexicon of Jewish Names in Late Antiquity*, I: *Palestine 330 BCE–200 CE* (Texts and Studies in Ancient Judaism, 91), Tübingen 2002, pp. 249–250

4 ל' גרשוני וב' זיסו, 'מערות קבורה מימי הבית השני בגבעת שפירא, ירושלים', עתיקות, 30 (תשנ"ז), עמ' 46*, 49*.

5 J.B. Frey, *CII*, II, Rome 1952, no. 1360

6 L.Y. Rahmani, *A Catalogue of Jewish Ossuaries in the Collections of the State of Israel*, Jerusalem 1994, no. 706

7 B. Bagatti & J.T. Milik, *Gli Scavi del Dominus Flevit*, Gerusalemme 1958, p. 93

8 מסכת שמחות יג, ח (מהדורת היגער, עמ' 203); על מנהגי הקבורה היהודיים בתקופה הנדונה ראו: נ' רובין, 'הקבורה השנייה בארץ־ישראל בתקופת המשנה והתלמוד – הצעה למודל שיטתי לקשר שבין המבנה החברתי לדרכי הטיפול במת', א' זינגר (עורך), קברים ונוהגי קבורה בארץ־ישראל בעת העתיקה, ירושלים תשנ"ד, עמ' 248–269, וספרות שם.

9 משגב (לעיל, הערה 2), עמ' 6.

10 השם חנניה (חנניה בן עזור, הנביא מגבעון) נזכר לראשונה בירמיה כח, א. וראו: אילן (לעיל, הערה 3), עמ' 103–108.

פעמים), 'חנינא' (שמונה פעמים), 'חנניא' (ארבע פעמים), 'חננא' (פעם אחת). ביוונית מופיע השם בצורת Ἀνανίας (שלוש פעמים) ו־Ἀνίνας (שלוש פעמים).[11]

על פי המקורות הספרותיים והאפיגרפיים שבדקה אילן השם שלום (או בצורתו היוונית Σαλώμη) הוא השם השני בשכיחותו בין שמות הנשים בתקופת הבית השני.[12] היא תיעדה 63 אזכורים של השם במקורות אלה, והדגישה שבכתובות הגלוסקמות מימי בית שני זהו שם עצם פרטי ולא נוסחת ברכה או פִּרְדה.

המילה 'אדם'

השימוש במילה העברית 'אדם', ולא בצורתה הארמית 'אנש', ראוי לדיון נפרד. המילה 'אדם' מציינת את שמו הפרטי של האדם הראשון ואת הגזע האנושי בכללותו. המילה 'אדם', בהוראת כלל המין האנושי, כמו הביטוי 'בן אדם', מופיעים פעמים רבות במקרא.[13] האל פונה אל הנביא יחזקאל ומכנה אותו 'בן אדם',[14] כפי הנראה על מנת להדגיש את ההבדל בין הנביא לאל, ובינו לבין המלאכים המופיעים בחזיונותיו. הביטוי 'בן אדם' מופיע פעם אחת בספר דניאל,[15] והוא שונה מן הצירוף 'בר אנש' הנזכר באותו ספר,[16] כנראה ככינוי למשיח. מכאן נובעת המשמעות האסכטולוגית המיוחסת ל'בן אדם' בספרות האפוקליפטית, במיוחד בספר חנוך ובברית החדשה, כמשיחו וכמושיעו של הגזע האנושי.[17]

המונח 'קרבן'

הגלוסקמה הנדונה היא השלישית שהתגלתה עד עתה בירושלים הנושאת כתובת 'קרבן'.[18] בשנת 1957 פרסם ז'וסף מיליק לראשונה כתובת כזאת מגלוסקמה שנתגלתה במערה בג'בל ח'לת א־טורי אשר מדרום לכפר־השילוח, ממזרח לערוץ נחל קדרון.[19] מאז גילויה נדונה כתובת זו רבות במחקר.[20]

11 אילן (שם), עמ' 104–105.
12 שם, עמ' 249–253.
13 J. Marcus, 'Son of Man as Son of Adam', *RB*, 110 (2003), pp. 40–41
14 יחזקאל ב, א; ג, א; ו, ב.
15 דניאל ח, יז.
16 שם ז, יג.
17 ראו דיון ומראי מקומות אצל א"ש הרטום, 'בן אדם', א"מ, א, טורים 108–109; מרקוס (לעיל, הערה 13), והמשך מאמרו שם, עמ' 370–386.
18 היו חוקרים שהציעו לקרוא את המילה 'קרבן' בכתובת החקוקה על משקוף אבן שנתגלה בשימוש משני בהר ציון בירושלים, אך קריאה זו מסופקת. ראו דיון, הצעת קריאה חדשה ומראי מקומות אצל: י' ביליג, 'גלוסקמה מירושלים הנושאת כתובות קרבן', קתדרה, 98 (טבת תשס"א), עמ' 58–59.
19 J.T. Milik, 'Trois tombeaux juifs, récemment découverts au sud-est de Jérusalem', *LA*, 7 (1956), pp. 232–239
20 ראו סיכום הספרות אצל: י' נוה, על חרס וגומא, ירושלים תשנ"ג, עמ' 198–199; מ' בנוביץ, 'נדר האיסור בתקופת הבית השני ובספרות התנאים: מוצאו ומשמעו', תרביץ, סד (תשנ"ה), עמ' 217–218.

בשנת 2000 פרסם יעקב ביליג שתי כתובות שנחרתו על מכסה גלוסקמה שגילה במערת קבורה בשכונת ארנונה בירושלים, ושאף בהן מופיעה המילה 'קרבן'.[21] וזהו נוסח ארבע הכתובות:

א.	כל די	אנש מתהנה בחלתה דה	קרבן	אלה מן דבגוה (ג'בל ח'לת א־טורי)
ב.	כל	אנש מתהנה בה	קרבן	(ארנונה א)
ג.	כל	אש	קרבן	(ארנונה ב)
ד.	כל	אדם בה	קרבן	(כתובת 4 מהר הצופים)

להלן תרגום מילולי ושחזור של הכתובות:

א. 'כל שאדם נהנה מארון זה, [אסור עליו כ]קרבן אלוהים מזה שבתוכו (בארון)' (ג'בל ח'לת א־טורי).[22]

ב. 'כל איש [ש]נהנה בה [בגלוסקמה] – קרבן' (ארנונה א).[23]

ג. 'כל איש [שנהנה בגלוסקמה] – קרבן' (ארנונה ב).[24]

ד. 'כל אדם [שנהנה] בה [בגלוסקמה] – קרבן' (כתובת 4 מהר הצופים).

השימוש בצורה 'כל אדם' במקום 'כל אנ(ו)ש' מלמד שהכתובת מהר הצופים נכתבה בשפה העברית.

מניתוח הכתובות ודמיונן מסתבר שהכתובת הנדונה היא מעין נוסח עברי מקוצר של הכתובת מכפר־השילוח דרום וארנונה א. ומיוחד כאן השימוש במונח 'אדם', שעסקנו בו לעיל.[25] השוואת הנוסח העברי שבכתובת מהר הצופים (ד) לנוסח הארמי שבשלוש הכתובות האחרות (א, ב, ג) מלמדת שמשמעות המילה 'אנש' זהה לזו של המילה 'אדם'. דומה שהמסר המועבר בארמית או בעברית הוא חד־משמעי. זוהי פנייה אל כל אדם באשר הוא.

הבנת תכלית הכתובת תלויה בהבנת משמעות המילה 'קרבן'. מונח זה, הנזכר במשנה 'המוצא כלי וכתוב עליו קרבן',[26] העסיק רבות את החוקרים, במיוחד בשל הקשיים בהבנת המונח 'קרבן' בדברי ישו אל הפרושים.[27] המונח זכה לפירושים רבים, חלקם ככל הנראה מוטעים.[28]

21 ביליג (לעיל, הערה 18), עמ' 49–60.

22 קריאת משגב (לעיל, הערה 2), עמ' 99–100.

23 קריאת ביליג (לעיל, הערה 18), עמ' 50–51.

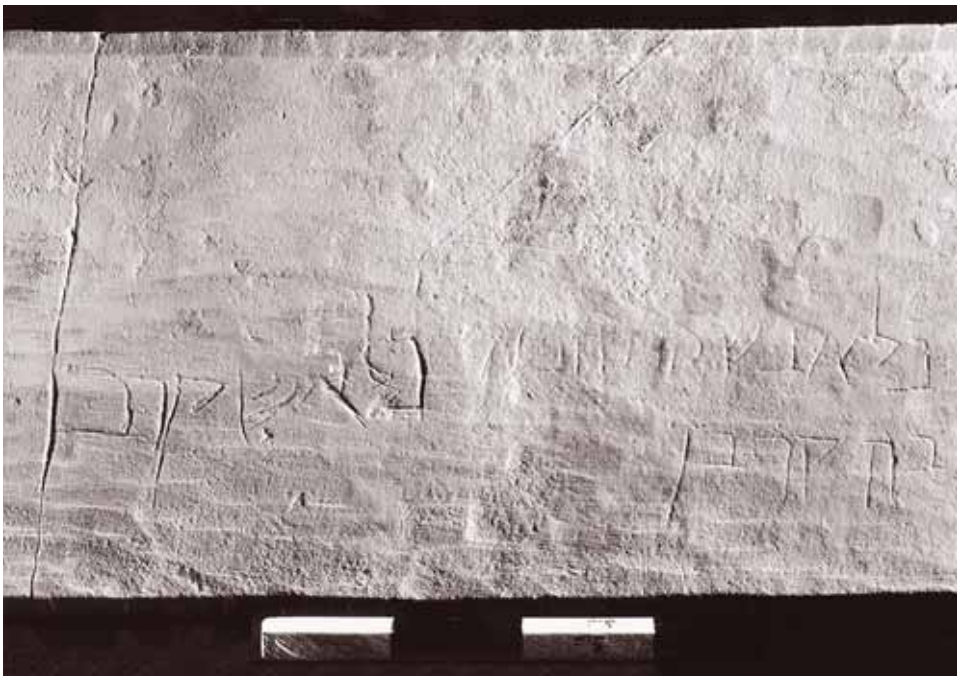
24 קריאת ביליג (שם).

25 כדאי להעיר שבשתי כתובות פניקיות, האחת של המלך תבנת והאחרת של אשמנעזר, משמש הביטוי 'כל אדם'; ראו דיון ומראי מקומות אצל: מ' בנוביץ, 'נדר הקרבן וכתובות הגלוסקמה משכונת ארנונה בירושלים', קתדרה, 104 (תמוז תשס"ב), עמ' 177–179, ובמיוחד הערה 2 שם.

26 משנה, מעשר שני, ד, י–יא.

27 מרקוס ז, יא; מתי טו, ה.

28 ראו דיון בפירושים השונים וסקירת ספרות אצל נוה (לעיל, הערה 20), עמ' 196–197; ביליג (לעיל, הערה 18), עמ' 52–53; בנוביץ (לעיל, הערה 20), עמ' 210–212.

כתובות 'קרבן' החרותות על גלוסקמה שנמצאה בשכונת ארנונה בירושלים
(ראו לעיל, הערה 18)

יונה גרינפילד, אלברט באומגרטן ומשגב סברו שהכתובת היא נדר איסור הנאה מן הגלוסקמה.[29] ביליג קיבל את דעתם, לאחר שדן בהרחבה במשמעות נדר האיסור, הבא לידי ביטוי במשנה ובתוספתא במסכת נדרים ואף מוזכר אצל יוסף בן מתתיהו.[30] הוא הבהיר שהנודר נדר מסוג זה אוסר על עצמו או על אחרים הנאה מ**חפץ** כלשהו (להבדיל משבועה, החלה על **אדם**) על ידי אזכור המונח 'קרבן' או על ידי שימוש במונח אחר הקשור במקדש ובקרבנות. במילים אחרות, הנודר אומר: **כשם שקרבן מוקדש ואסור בהנאה, כך חפץ זה אסור בהנאה.**

בביקורת על מאמרו של ביליג הציע משה בנוביץ שהכתובות מארנונה אינן נוסחת הנדר עצמו אלא מעין הודעה לציבור שהגלוסקמה נאסרה בנדר.[31] לפי בנוביץ הנדר עצמו נוסח בעל פה בחיי הנודר או בידי קובריו, ומתומצת בכתובת במילה 'קרבן'.

מקובלת עלינו הגישה הרואה בכתובת אזהרה מפני שימוש נוסף בגלוסקמה שלא בידי בעליה המקוריים, כלומר הודעה על נדר איסור הנאה כקרבן המוקדש לשם שמים.

דברי מסכת שמחות 'ארון שפינהו אסור בהנאה',[32] מזהירים מפני שימוש חוזר בארון או בגלוסקמה.

29 A.I. Baumgarten, 'Qorban and the Pharisaic Paradosis', *The Journal of the Ancient Near Eastern Society of Columbia University*, 16–17 (1984–1985), pp. 6–7, 16; J.C. Greenfield, 'Book Reviews', *JNES*, 35 (1976), pp. 59–60; משגב (לעיל, הערה 2), עמ' 7–8, 99–100.

30 ראו דיון מפורט ומראי מקומות אצל ביליג (לעיל, הערה 18), עמ' 54–55.

31 בנוביץ (לעיל, הערה 25), עמ' 177–179.

32 מסכת שמחות יג, ט (מהדורת היגער, עמ' 203). מעניין לציין בהקשר זה את הנאמר בתוספתא: 'נמצאת אומר שלש קברות הן קבר הנמצא מפנין אותו פנוהו ממקומו טהור ואסור בהנאה קבר המזיק את הרבים מפנין אותו פנוהו

שימוש כזה עשוי היה לכלול ליקוט עצמות בידי בני המשפחה בדורות הבאים לתוך גלוסקמות המצויות משכבר בתוך המערה. הנקבר בעל הגלוסקמה לא רצה שהדבר יקרה, אולי מתוך רצון לקיים את הכלל שקבע 'ר' יהודה אומר: 'כל הישן עמו בחייו, נקבר עמו במותו'.[33] סביר יותר שהנקבר חשש מאפשרות חמורה מזו, שהגלוסקה או הארון ירוקנו, עצמותיו יתגלגלו ויתערבבו עם עצמות אחרות בתוך מערת הקבורה (או חלילה מחוצה לה), וגלוסקמתו שלו תשמש לאחסון עצמות אחרות. נראה שאלה אפשרויות ה'הנאה' מגלוסקמה, שממנה חששו בעליה. כתובות אזהרה מפני פתיחת כוכי קבורה, גלוסקמות או ארונות ושימוש נוסף בהם, ידועות מן הממצא האפיגרפי מירושלים.[34] כפי הנראה האיסורים והאזהרות לא הועילו; הממצא הארכאולוגי מירושלים מלמד על שימוש מאוחר למקורי בכוכים ובגלוסקמות.[35] מכיוון שהגלוסקמה הנדונה נמצאה ריקה מעצמות, אין לדעת כמה פרטים נקברו בה, ואם הקפידו לקיים את הנדר של חנניה ושל שלום.

סיכום

במאמר זה עסקנו בתיאור ובניתוח של ממצא ייחודי שנחשף לאחרונה בירושלים: גלוסקמה מעוטרת עיטור עשיר הנושאת כתובת 'קרבן'. מטרת הכתובת כפי הנראה להזהיר מפני שימוש נוסף בגלוסקמה, שנועדה לשמש כמכל ליקוט עצמות לבעליה המקוריים – חנניה ושלום, בעל ואשתו ששמותיהם צוינו בכתובות על פני הגלוסקמה.

למרבה הצער גלוסקמה ייחודית זו לא נחשפה בחפירה ארכאולוגית מסודרת ושיטתית, אלא ניצלה על ידי רשות העתיקות לאחר חפירת שוד, שפגעה במערת הקבורה, בממצאיה ובעצמות הנקברים. לפיכך אבדו נתונים שהיו תורמים להבנה טובה יותר של הגלוסקמה וכתובותיה בהקשרן המקורי.

מקומו טמא ואסר בהנאה קבר הידוע אין מפנין פנוהו מקומו טהור ומותר בהנאה' (אהלות טז, ט [מהדורת צוקרמנדל, עמ' 614]).

33 שם.

34 ראו פירוט אצל: משגב (לעיל, הערה 2), עמ' 8, וכן אצל: רחמני (לעיל, הערה 6), עמ' 18.

35 קלונר וזיסו (לעיל, הערה 1), עמ' 50–51.